

بررسی مبانی و اصول مسئولیت مدنی معمار در نظام حقوقی ایران

(تاریخ دریافت ۱۳۹۶/۰۳/۰۳ - تاریخ تصویب ۱۳۹۶/۰۵/۰۵)

کیانوش یوسفیان

مدرس دانشگاه

مریم فرهادی مسترخانی

چکیده

در حقوق اسلام از مسایل مربوط به مسئولیت مدنی به معنی خاص در قسمت «ضمان قهری» بحث شده است. بر اساس بیمه نامه مسئولیت حرفه ای مهندسين، مسئولیت حرفه ای اشخاص یاد شده در رابطه با طراحی، محاسبه و نظارت ساختمانی مطابق قوانین بیمه و مسئولیت، قانون نظام مهندسی ساختمان و قانون شهرداری و آئین نامه های اجرایی مربوطه در برابر مالکین ساختمان ها، اشخاص ثالث (شامل همسایگان، عابری و ...) و کارکنان اجرایی پروژه ساختمانی تحت پوشش بیمه ای قرار می گیرد. تعهدات بیمه ای برای خسارت بدنی تا مبلغ دیه قانونی برای هر نفر و برای خسارت مالی مطابق تقاضای مهندس طراح، محاسب و ناظر خواهد بود.

در این تحقیق با بررسی دقیق و عمقی مسئولیت مدنی معماران در امر ساخت و تعهدات منعقد شده آن ها با کارگران در حین انجام وظایف محوله در نظام معماری و حقوقی کنونی کشور به تحقیق و پژوهش خواهیم پرداخت.

۲۵۹

بخش اول: کلیات

بند اول: فلسفه مسئولیت مدنی

حقوق مدنی مانند دیگر رشته های حقوق از جهات تاریخی، حقوقی، تطبیقی، قضایی و فلسفی مورد مطالعه قرار می گیرد. مطالعه حقوق مدنی از جهت فلسفی عبارتست از: «تحقیق در علت و وضع قوانین وضوعه و سنجش سود و زیان اجتماعی آن و پیدا کردن طرح بهتری که بتواند منافع اجتماعی افراد را تأمین نماید». اهمیت مسئولیت مدنی تا آنجاست که گروسوس در ابتدای کتاب خود با عنوان «رساله حقوق جنگ و صلح» علم حقوق را در سه اصل خلاصه می کند و «لزوم جبران ضرر» را یکی از آن سه اصل می داند. روشن است در این صورت اطلاع از مبانی فلسفی لزوم جبران خسارت که موضوع اصلی مسئولیت مدنی را تشکیل می دهد، یک ضرورت است. نحوه ی رفتار افراد با یکدیگر از لحاظ فلسفه اهمیت بسزایی دارد و در مسئولیت مدنی بیش از هر جای دیگر حقوق این پرسش مطرح می شود که: افراد چگونه باید با یکدیگر رفتار کنند؟ وانگهی، مسئولیت مدنی مبتنی بر مفاهیمی مانند تقصیر، رابطه سببیت، مسئولیت، اراده، آزادی، سودمندی، حقیقت و سرانجام عدالت است که هر کدام از دیدگاه فلسفه از اهمیت فوق العاده ای برخوردارند و از این لحاظ مسئولیت مدنی بر مبنای فلسفی استوار است. فلسفه به ما می گوید: مسئولیت مدنی چیست و در اصل چگونه باید باشد و چه اصول و هدف هایی دارد و چرا؟ پس روشن است، مطالعه مسئولیت مدنی از دیدگاه فلسفه درک ما را از آن بیشتر می کند و باعث می شود تا ساختار نظریش را بهتر درک کنیم و آن را با اصول و آرمان های فردی و اجتماعیمان سازگار کنیم.

وقتی زبانی به بار می آید که در نتیجه ی آن فرد یا افرادی دچار گرفتاری و بدبختی می شوند این پرسش اساسی مطرح می شود که هزینه ی این بدبختی را، که لازمه ی زندگی اجتماعی است، چه کسی باید تحمل کند؟ زیان دیده، وارد کننده ی زیان، جامعه و یا کس دیگری؟ بر اساس چه اصولی باید به این پرسش پاسخ داد و برای تحقق این اصول چه نهاد هایی را باید ایجاد کرد؟

به عبارت دیگر، چرا و با چه توجیهی وارد کننده ی زیان باید از لحاظ مدنی مسئول شناخته شود؟ استحقاق زیان دیده برای جبران خسارت از کجا ناشی می شود؟ هدف ها و کارکرد های نظام مسئولیت مدنی کدام است؟ در صورتی که مسئولیت مدنی در دستیابی به هدف هایش ناکام ماند تکلیف چیست؟ مسئولیت مدنی تا چه میزان با واقعیت های اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی

انطباق دارد و در صورت عدم انطباق با آن چه باید کرد؟ مسئولیت مدنی چه ارتباطی با سایر ساز و کارهای جبران خسارت مانند بیمه و تامین اجتماعی دارد؟

بند دوم: مفهوم مسئولیت مدنی

الزامی که برای هر شخص وجود دارد رعایت یکسری قوانین و مقررات است و بر این اساس اگر هر کس به دیگری ضرری وارد کند بایستی آن را جبران نماید که در فقه از آن به قاعده (لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام) تعبیر شده است. (در اسلام هیچ گونه ضرری توجیه نشده است). در مسئولیت مدنی موضوع بدین شیوه بیان شده است که هر کس در اثر و نتیجه بی احتیاطی، سهل انگاری و بطور کلی در اثر تقصیر، خسارتی به دیگری وارد کند مسئول جبران خسارت وارده می باشد.

ماده ۱ ق.م.م مصوب ۱۳۳۹/۲/۷ بیان می دارد: «هر کس بدون مجوز قانونی عمدا یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجاری یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می باشد». در هر مورد که شخص موظف به جبران خسارت دیگری است، می گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است. این قاعده عاقلانه از دیرباز وجود داشته است که (هر کس به دیگری ضرر بزند باید آن را جبران کند، مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است ناروا و نامتعارف جلوه نکند). و چون زیان هایی که از کار اشخاص به دیگران می رسد گاه لازمه ی زندگی اجتماعی است، همه ی بحث ها برای این است که معلوم شود در کجا زیان وارد شده ناروا و خلاف عرف است و باید جبران شود و در چه مورد باید آن را به حکم ضرورت تحمل کرد؟

برای اینکه مفهوم مسئولیت مدنی، روشن شود، باید آن را از مسئولیت کیفری و اخلاقی بازشناخت و تفاوت های آن را با مسئولیت قراردادی معین کرد.

بخش دوم: بررسی و شناخت حقوقی معمار و معماری

معماری یعنی ارائه بهترین راه حل، چه استفاده از راه حل های گذشته، چه خلق راه حل جدید برای رسیدن به هر هدفی. معماری هنر و دانش طراحی بناها و سایر ساختارهای کالبدیست. تعاریف جامع تر، بیش تر معماری را شامل طراحی تمامی محیط مصنوع از طراحی شهری و طراحی منظر تا طراحی خرد جزییات ساختمانی و حتی طراحی مبلمان می دانند. طراحی معماری در اصل استفاده خلاقانه از توده، فضا، بافت، نور، سایه، مصالح، برنامه و عناصر برنامه ریزی مانند هزینه، ساخت و فناوری است به

منظور دستیابی به اهداف زیبا شناختی، عملکردی و اغلب هنری. این تعریف، معماری را از طراحی مهندسی که استفاده خلاقانه از مصالح و فرمها با بهره گیری از ریاضیات و قواعد علمی است، متمایز می کند.

آثار معماری به عنوان نمادهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک کشور شناخته می شوند. تمدن های تاریخی نخست از طریق همین آثار معماری شناخته می شوند. ساختمان هایی چون تخت جمشید، اهرام ثلاثه مصر، کالاسیوم روم از جمله چنین آثاری محسوب می شوند. آثاری که پیوند دهنده مهم خود آگاهی های اجتماعی بوده اند. شهرها، مذاهب و فرهنگ ها از طریق همین یادواره ها خود را می شناسانند.

بند اول: معانی و تعاریف معماری

باید توجه داشت که امروزه واژه «معماری» در دو معنای وابسته بکار می رود:

یکی معماری به عنوان «فرایند ساماندهی فضا» که اسم معنا شمرده شده است و به یک فعالیت آفرینشگر (خلاقانه) آدمی توجه دارد و بر پایه ی علمی - تجربی، هنر و فناوری ساخت پدید می آید. این برداشت بیشتر از سوی معماران صورت می گیرد. دوم معماری به عنوان «دستاورد ساماندهی فضا» یا اثر معماری که اسم ذات شمرده شده است و به ساختمان هایی اشاره دارد که پیش از ساخت آنها این فرآیند پیموده شده است. این برداشت بیشتر از سوی باستان شناسان و مورخین معماری بکار می رود. در یک تعریف کلی از معماری ویلیام موریس چنین می نویسد: معماری؛ شامل تمام محیط فیزیکی است که زندگی بشر را در بر می گیرد و تا زمانی که جزئی از دنیای متمدن بشمار می آییم، نمی توانیم خود را از حیطه آن خارج سازیم، زیرا که معماری عبارت از مجموعه اصلاحات و تغییراتی است که به اقتضای نیازهای انسان، بر روی کره زمین ایجاد شده است که تنها صحراهای بی آب و علف از آن بی نصیب مانده اند. ما نمی توانیم تمام منافع خود را در زمینه معماری در اختیار گروه کوچکی از مردمان تحصیل کرده بگذاریم و آنها را مامور کنیم که برای ما جستجو کنند، کشف کنند، و محیطی را که ما باید در آن زندگی کنیم شکل دهند و بعد ما آن را ساخته و پرداخته تحویل بگیریم و سپس شگفت زده شویم که ویژگی و کارکرد آن چیست. بعکس این بر ماست که هر یک، به نوبه خود ترتیب صحیح بوجود آمدن مناظر سطح کره زمین را سرپرستی و دید بانی کنیم و هر یک از ما باید از دستها و مغز خود، سهم خود را در این وظیفه ادا کند.

بند دوم: ریشه یابی واژه معماری

واژه «معماری» در زبان عربی از ریشه «عمر» به معنای عمران و آبادی و آبادانی است و «معمار» ، بسیار آباد کننده. در زبان فارسی برابرهایی گوناگونی برای آن آمده است مانند: «والادگر» ، «راز» ، «رازیگر» ، «زاویل» ، «دزار» ، «بانی کار» و «مهراز». مهراز، واژه‌ای است که از «مه» + «راز» درست شده و مه برابر مهتر و بزرگ بنایان است. بنابراین از دو بخش « مه » ، به معنای بزرگ و «راز» به معنای سازنده درست شده است. این واژه برابر مهندس معمار به تعبیر امروزی است. در زبان لاتین نیز واژه از دو بخش به معنای سر، سرپرست و رئیس و به معنای سازنده درست شده که کاملاً همتراز با واژه مهراز می باشد. مفهوم دقیق واژه معماری ریشه در واژه یونانی به معنای ساختن ویژه دارد، ساختنی که هدایت شده و همراه با آرخه باشد. آرخه(از فعل آرخین) به معنای هدایت کردن و اداره کردن است. همانگونه که گفته شد در کلیه زمینه های هنری معماری جاری است و معمار هر هنری به نامی نامیده میشود همانند شاعر که معمار شعر است نقاش که معمار اثر است و مجسمه ساز که معمار پیکر تراشیده و معمار بناها و یا ابنیه معمار آن نمایه ها می باشد.

بخش سوم: پروانه اشتغال به کار مهندسی ، حدود صلاحیت و ظرفیت اشتغال

بند اول : پروانه اشتغال به کار مهندسی

دارندگان مدرک تحصیلی کارشناس و بالاتر در هر یک از رشته های اصلی یا رشته های مرتبط می توانند از طریق تقاضای صدور پروانه اشتغال به کار مهندسی با توجه به مدارک تحصیلی و سوابق کار و تجربه در یک یا چند زمینه خدمات مهندسی از طریق طراحی ، محاسبه ، نظارت ، اجرای بهره برداری ، نگهداری ، کنترل و بازرسی امور آزمایشگاهی ، مدیریت ساخت و تولید، نصب ، آموزش و تحقیق درخواست تشخیص صلاحیت نمایند. برای صدور پروانه اشتغال علاوه بر دارا بودن مدرک تحصیلی ، گواهی اشتغال به کارآموزی و گواهی قبولی در آزمون های مربوط و سابقه کار حرفه ای در رشته های تخصصی و فنی مربوط، بعد از تاریخ اخذ مدرک به شرح زیر ضروری است :

الف - دارندگان مدرک علمی دکتری با حداقل (۱) سال کارآموزی یا سابقه کار.

ب - دارندگان مدرک کارشناسی ارشد با حداقل (۲) سال کارآموزی یا سابقه کار.

پ - دارندگان مدرک کارشناسی با حداقل (۳) سال کارآموزی یا سابقه کار.

گواهی اشتغال به کار و تجربه عملی و سابقه کار متقاضی در صورتی معتبر شناخته خواهد شد که توسط واحدهای فنی وزارتخانه ها، سازمانهای دولتی یا وابسته به دولت ، شهرداری ها، شخصیت های

حقوقی شاغل در رشته های موضوع قانون ، شرکت های ساختمانی یا مهندسان مشاور که دارای پروانه اشتغال به کار مهندسی شخص حقوقی می باشند و یا توسط دو نفر از مهندسان با بیش از ده سال سابقه کار و دارای پروانه اشتغال به کار مهندسی و یا توسط نظام مهندسی استان تأیید و صادر شده باشد.

در گواهی اشتغال مذکور موارد زیر باید درج شود :

الف - نام ، محل و مشخصات پروژه ای که متقاضی در آن اشتغال داشته است .

ب - مدت اشتغال متقاضی با ذکر تاریخ شروع و خاتمه کار.

پ - نام و مشخصات تحصیلی متقاضی .

ت - نام ، مشخصات ، سمت و شماره پروانه اشتغال شخص حقیقی یا حقوقی صادر کننده گواهی .

متقاضی پروانه اشتغال باید تقاضای کتبی خود را طبق فرم مخصوصی که توسط وزارت مسکن و شهرسازی تهیه شده و حاوی نکات ضروری که متقاضی باید تعهد و رعایت نماید نیز می باشد، تکمیل نموده همراه با مدارک زیر تسلیم نماید.

الف - فتوکی مصدق مدرک تحصیلی که ارزش دانشگاهی و رشته و درجه علمی آن صریحاً توسط وزارت فرهنگ و آموزش عالی مورد تصویب و تأیید قرار گرفته باشد، به کیفیتی که اطمینان به صحت آن برای مرجع صادر کننده پروانه اشتغال محرز شود.

ب - گواهی اشتغال به کار

پ - گواهی قبولی در آزمون .

ت - فتوکی کارت کد اقتصادی متقاضی .

ث - فیش بانکی مربوط به پرداخت عوارض صدور پروانه اشتغال .

ج - مدارک عضویت نظام مهندسی استان مربوط .

چ - مدارک هویت به ترتیبی که در فرم تقاضای پروانه اشتغال تعیین و مقرر شده است .

ح - سایر مدارکی که ارائه آنها به موجب مقررات این آیین نامه و یا قوانین حاکم بر صدور این گونه مدارک الزامی باشد.

وزارت مسکن و شهرسازی پس از بررسی تقاضای پروانه اشتغال و مدارک ضمیمه آن در صورت کامل بودن ، حداکثر ظرف یک ماه از تاریخ وصول ، پروانه اشتغال مورد درخواست را صادر خواهد نمود و در صورت کافی نبودن مدارک ، مراتب را ظرف (۱۵) روز با ذکر نواقص به طور کتبی به متقاضی اعلام خواهد نمود. وزارت مسکن و شهرسازی در استانهایی که شرایط را مقتضی تشخیص

دهد، وصول تقاضای پروانه اشتغال و مدارک مربوط را به عهده نظام مهندسی استان محول خواهد کرد. نظام مهندسی استان در این حالت پس از بررسی و تأیید و تنظیم پرونده، آن را برای صدور پروانه اشتغال به وزارت مسکن و شهرسازی ارسال خواهد کرد. اشخاص حقیقی دارای پروانه اشتغال به کار مهندسی در رشته و تخصصی که تشخیص صلاحیت شده اند به طور فردی یا به طور مشترک با مسؤولیت مشترک می توانند اقدام به تأسیس دفتر مهندسی بنمایند. دفاتر مهندسی قائم به شخص یا اشخاص حقیقی دارای پروانه اشتغال می باشد و امتیاز آن قابل واگذاری نیست. اشخاص مذکور موظف به نگهداری دفاتر قانونی بر اساس ماده ۹۶ قانون مالیات های مستقیم می باشند. دفاتر مهندسی مذکور می تواند با توجه به حدود صلاحیت افراد دارنده پروانه اشتغال که عضو دفتر می باشند از وزارت مسکن و شهرسازی درخواست صلاحیت بنمایند. در ماده ۱۰ این آیین نامه آمده است که: «اشخاص حقوقی با دارا بودن شرایط و ارائه مدارک به شرح زیر می توانند در یک یا چند رشته، مشروط بر اینکه حداقل دو نفر از مدیران آن دارای پروانه اشتغال به کار مهندسی یا کاردانی باشند تقاضای صدور پروانه اشتغال شخص حقوقی بنمایند.

الف - فتوکی پروانه اشتغال به کار مهندسی یا کاردانی اشخاص حقیقی فوق الذکر.

ب - یک نسخه فتوکی اساسنامه و روزنامه رسمی حاوی آگهی تأسیس و آخرین تغییرات و یک نسخه از صورتجلسه مجمع عمومی و مدارک مربوط به ثبت آن در مورد انتخاب مدیر یا مدیران و کسانی که دارای حق امضا می باشند.

پ - مدارک مربوط به احراز صلاحیت از سازمان برنامه و بودجه و سایر مراجع ذی ربط در صورت وجود.

ت - فتوکی کارت کد اقتصادی متقاضی.

ث - فیش بانکی مربوط به پرداخت عوارض صدور پروانه اشتغال.

ج - ارائه مدارک عضویت در نظام مهندسی استان.

چ - هر نوع مدارک دیگری که در فرم تقاضای پروانه اشتغال اشخاص حقوقی تعیین و مقرر شده باشد. تبصره - تغییرات اساسنامه یا ترکیب مدیران باید ظرف حداکثر یک ماه به مرجع صادر کننده پروانه اشتغال اطلاع داده شود و در صورتی که تغییرات مذکور به موقع اطلاع داده نشود و یا مدیرانی که دارای پروانه اشتغال شخص حقیقی می باشند از مدیریت شخص حقوقی خارج شوند، وزارت مسکن و شهرسازی می تواند حسب مورد پروانه اشتغال مدیران یا شخصیت حقوقی یا هر دو را لغو کند».

بند دوم: حدود صلاحیت و ظرفیت اشتغال

در ماده ۱۱ آیین نامه اجرایی قانون نظام مهندسی و کنترل ساختمان حدود صلاحیت و ظرفیت اشتغال پروانه کار مهندسی را بیان نموده است:

پروانه اشتغال به کار مهندسی در چهار درجه پایه (۳)، پایه (۲)، پایه (۱) و ارشد صادر می شود. برای متقاضیان پروانه اشتغال، با داشتن سوابق تجربی یا کارآموزی به میزان مندرج در ماده (۵) پروانه اشتغال (پایه ۳) صادر می شود.

جهت ارتقا از پایه (۳) به پایه (۲) داشتن (۴) سال و از پایه (۲) به پایه (۱)، (۵) سال و از پایه (۱) به ارشد (۶) سال سابقه کار حرفه ای در پایه قبلی و موفقیت در آزمون مربوط ضروری است.

تبصره ۱- اشخاصی که در حال حاضر دارای پروانه اشتغال به کار مهندسی در رشته های اصلی می باشند و یا با داشتن سوابق کار بیشتر از میزان مندرج در ماده (۵) این آیین نامه، متقاضی دریافت پروانه اشتغال هستند، چنانچه ظرف یک سال از تاریخ ابلاغ این آیین نامه جهت تعویض یا دریافت پروانه اشتغال مراجعه نمایند، با احتساب سنوات تجربه حرفه ای طبقه بندی و بدون آزمون در یک درجه پایین تر قرار خواهند گرفت و در صورتی که بعد از ضرب الاجل مذکور مراجعه نمایند درجه پروانه اشتغال با توجه به سنوات تجربه حرفه ای و موفقیت در آزمون هر یک از درجات مذکور تعیین خواهد شد.

تبصره ۲- در ظرف یک سال موضوع تبصره (۱) این ماده جهت انطباق اشخاص به درجه مهندسی ارشد، شورای مرکزی سوابق و شرایط متقاضیان را بررسی و پس از تأیید صلاحیت حرفه ای، آنها را جهت اخذ درجه مهندسی ارشد به وزارت مسکن و شهرسازی معرفی می کند. اشخاص مذکور می توانند تا سیر تشریفات مذکور، با اخذ پروانه اشتغال پایه (۱) به کار خود ادامه دهند. پس از پایان مهلت مذکور، انطباق درجه متقاضیان مهندسی ارشد یا احراز درجه مذکور نیز تابع شرایط عمومی مندرج در این آیین نامه خواهد بود.

تبصره ۳- وزارت مسکن و شهرسازی موظف است با توجه به تعداد متقاضیان هر درجه و رعایت تناسب مورد نیاز جامعه به آن، به طور مستمر در فواصل زمانی معین نسبت به برگزاری آزمون های مربوط اقدام کند.

تبصره ۴- تعیین حدود صلاحیت و ظرفیت اشخاص حقوقی که به وسیله سازمان برنامه و بودجه تشخیص صلاحیت و تعیین ظرفیت شده یا می شوند، مطابق دستورالعملی خواهد بود که به طور مشترک توسط وزارت مسکن و شهرسازی و سازمان برنامه و بودجه تهیه و ابلاغ می شود. به منظور تعیین حدود صلاحیت و ظرفیت اشتغال دارندگان پروانه اشتغال در مهندسی ساختمان، فعالیت های مهندسی بر اساس پیچیدگی عوامل و حجم کار به چهار گروه "الف"، "ب"، "ج" و "د" تقسیم می شود.

برای تعیین فعالیت های مهندسی در بخش ساختمان، ساختمانها به چهار گروه به ترتیب زیر تقسیم می شوند:

گروه "الف" با مقیاس کاربری محله (۱) تا (۲) طبقه ارتفاع از روی زمین یا حداکثر زیربنای (۶۰۰ متر مربع).

گروه "ب" با مقیاس کاربری ناحیه (۳) تا (۵) طبقه ارتفاع از روی زمین یا حداکثر زیربنای (۲۰۰۰ متر مربع).

گروه "ج" با مقیاس کاربری منطقه (۶) تا (۱۰) طبقه ارتفاع از روی زمین یا حداکثر زیربنای (۵۰۰۰ متر مربع).

گروه "د" با مقیاس کاربری شهر بیش از (۱۰) طبقه ارتفاع از روی زمین یا بیش از (۵۰۰۰ متر مربع).

طبقه بندی صلاحیت برای هر یک از گروه های ساختمان در محل هایی که مهندس معمار یا عمران به تعداد کافی نباشد طبق نظر وزارت مسکن و شهرسازی حسب مورد از خدمات مهندسی رشته های مرتبط یا رشته های دیگر یا کاردان های دارای صلاحیت استفاده می شود. ظرفیت اشتغال دارندگان پروانه اشتغال در رشته های مختلف و در هر استان به پیشنهاد نظام مهندسی استان و تصویب وزارت مسکن و شهرسازی تعیین می شود. دارندگان پروانه اشتغال و کلیه مراجع صادر کننده پروانه ساختمان و سایر مجوزهای مربوط موظفند حدود صلاحیت و ظرفیت اشتغال مندرج در پروانه اشتغال را رعایت نمایند.

بند سوم: حفاظت و ایمنی در کارگاه ها

به طور کلی مسئله حفاظت و ایمنی در کارگاه ها چه از جنبه انسانی و چه از نقطه نظر اقتصادی حائز اهمیت بسیار می باشد. دانش حفاظت و ایمنی کارگاه اگرچه یک علم جوان است ولی به علت

احتیاج وافری که در این رابطه احساس می‌گردید در زمان کوتاهی تکامل بسیار یافته است اما متأسفانه در تمام جهان جنبه‌ی انسانی این مسئله تا آن اندازه که جنبه‌ی اقتصادی اش مطرح است مورد توجه قرار نگرفته و به همین دلیل در علم مهندسی حفاظت اکثراً روش‌های علمی و آماری و احتمالی چگونگی و علل سوانح و روش‌های پیشگیری آنها بررسی می‌شود. و با کمال تأسف هر سانحه‌ای فقط از نظر اقتصادی مورد توجه قرار می‌گیرد.

بند چهارم: لزوم اجرای برنامه‌های حفاظتی در کارگاه‌ها

با توجه به توسعه صنعت و تکنولوژی که در اوایل قرن بیستم با سرعت زیادی آغاز شد. در کنار پیشرفت کارگاه‌های صنعتی، کارگاه‌های ساختمانی نیز به شدت دستخوش دگرگونی گردید و با توجه به این مسئله که در آن زمان توجه به مسائل حفاظت و ایمنی در امور متداول نشده بود تعداد صدمات و سوانح در کارگاه‌های صنعتی و ساختمانی بسیار بالا بود به طوری که دولت‌ها درصدد برآمدند که به نحوی اجرائی از این اتفاقات بکاهند و بدین منظور ابتدا قوانین شدیدی وضع کردند و سپس از طریق شرکت‌های بیمه، مقاطعه‌کاران را تشویق و ترغیب به اجرای آن برای چاره‌اندیشی مشکل مذکور نمودند و بدین روش شرکت‌های بیمه برای بیمه کردن کارگران حق بیمه متعارفی را که دولت بنا بر چگونگی هر کار تعیین می‌نمود از مقاطعه‌کاران دریافت می‌کرد و هرگاه پس از یکسال و یا یک دوره از کار یک کارگاه در صورتی که شرکت مذکور می‌توانست تعداد سوانح را در کارگاه‌هایش کاهش یا به حداقل برساند تخفیفی متناسب با این کاهش می‌دادند و بالعکس چنانچه تعداد سوانح از حد متوسط بیشتر می‌شد، حق بیمه بیشتری از وی طلب می‌کردند. این راه حل تا حدی مؤثر واقع شد و پیمانکاران مجبور شدند که یک برنامه حفاظتی مناسب را به موقع اجرا در آورند.

باید توجه داشت بطور کلی هر حادثه و سانحه‌ای دو گونه مخارج به وجود می‌آورد:

الف- مخارج مستقیم

مخارج مستقیم از قبیل پرداخت حق بیمه کارگر، بالا رفتن حق بیمه شرکت، پرداخت غرامات ناشی از حادثه و غیره.

ب- مخارج غیر مستقیم

از قبیل وقت تلف شده کارگران که در اثر حادثه بوجود آمده، متوقف شدن کوتاه مدت کار، مخارج مربوط به وسیله صدمه دیده، تلف شدن مواد و مصالح و از این قبیل که هرگز بیمه آنها را قبول نمی کند و مستقیماً برعهده پیمانکار می باشد.

با توجه به آمارهای تهیه شده تعداد سوانح در کارگاههای ساختمانی به مراتب بیشتر از کارگاههای صنعتی است، بنابراین لزوم اجرای برنامه های حفاظتی مناسب در کارگاههای ساختمانی را میبایستی به عنوان یکی از اصول بیان نمود.

بند پنجم: اصول کلی در پیشبرد یک برنامه حفاظتی مناسب

بطور کلی یک برنامه حفاظتی مناسب و موثر را می توان بصورت زیر خلاصه کرد:

- ۱- داشتن یک سیستم مناسب رهبری و اجرایی مداوم که با قدرت در کارگاه حضور داشته باشد.
- ۲- سلامت وسائل و ماشین آلات و بررسی دقیق روزانه آنها.
- ۳- دارا بودن راهنما و تکنسین های با درک خوب و درستکار.
- ۴- همکاری و شرکت کامل کلیه کارگران و آموزش آنها جهت پیشگیری سوانح بایستی کاملاً به مورد اجرا گذاشته شود.

بند ششم: کلیات درباره علل سوانح

در مجموع هرگونه علل و برخوردی که ایجاد صدمه کاری نماید را به عنوان فاکتورهای پیش آمد به حساب می آورند و این فاکتورها به شش دسته مهم تقسیم می شوند:

- ۱- وسیله: کلیه وسایل و ماشین آلات، وسایل حرکتی، پمپ ها، بالابرها و غیره جزء این دسته به حساب می آیند.
- ۲- جزئی از وسیله: در این رابطه منظور قسمتی از یک وسیله می باشد که بیش از سایر قسمت ها با صدمه زدن ارتباط دارد و بایستی امکان حفاظتی بیشتری در آن مورد به وجود آورد.
- ۳- شرایط ناسالم: شامل وسایلی که به اندازه کافی حفاظت شده نباشد، وسایل و لوازم مخرب و مضر و ناسالم، کارهای خطرناک، روشنایی نامناسب و غیره.
- ۴- نوع پیش آمد: برخورد شخص و مصدوم شدن به وسیله ی چیزی یا در مسیر قرار گرفتن و یا احیاناً حرکتی که موجب سانحه می گردد مثل افتادن، لیز خوردن، پرت شدن.
- ۵- اعمال ناسالم: با سرعت نامناسب کار کردن، دستکار و خرابکاری در وسایل حفاظتی، استفاده از وسیله های ناسالم، ایستادن در محل های خطرناک و غیره.

۶- عوامل ناسالم شخصی: منظور خصوصیات و کارکترهای شخصی و مغزی و یا بدنی افراد است که باعث انجام کارهای ناسالم می گردد و در این رابطه نداشتن معلومات کافی و مهارت های لازم و طرز فکر نامناسب، نقائص جسمی و غیره مبنای آن است.

بند هفتم: بیمه کارها و امورات ساختمانی

با توجه به گسترده بودن مسئله بیمه و اهمیت آن در دنیای امروز بخصوص در میان ملل مترقی می توان اذعان نمود که کمتر فعالیت اقتصادی می توان یافت که بدون عامل بیمه مسائل مربوط به آن وجود داشته باشد. اصولا می توان بیمه را قراردادی دانست که به موجب آن یک طرف تعهد می کند در ازاء دریافت وجه یا وجوهی از طرف دیگر در صورت بروز حادثه، خسارت وارده را جبران نماید و یا وجه معینی را به طرف قرارداد خود پردازد و این قرارداد هنگامی معتبر خواهد بود که بیمه گذار(شخص بیمه شده) هم متقابلا وجه تعیین شده از طرف بیمه را به عنوان حق بیمه پرداخت نماید(ماده ۱ قانون بیمه). اصولا وجهی را که بیمه گذار برای شیء مورد بیمه می پردازد به نسبت مبلغی خواهد بود که از طرف بیمه مذکور برای آن شیء تعیین کرده باشد. بر طبق سند بیمه شرکت بیمه متعهد می گردد بیمه گذار را در مقابل خطرات و خسارات مشخص و معینی حفاظت نماید. در هنگام اجرای یک پروژه ساختمانی و با توجه به علل مختلفی که در یک کارگاه ساختمانی احتمال آن می رود امکان دارد که به پیمانکار و یا کارگاه خساراتی وارد شود و یا خطراتی برای اشخاص و اموال آنها بوجود آید که اکثرا بیشتر مسئولیت آن به عهده پیمانکار خواهد بود ولی کارفرما نیز در این رابطه مسئول می باشد. بنابراین لازم است که قبلا پروژه را در مقابل خساراتی که احتمال وقوع آن زیاد است بیمه نماید و همواره آن را به عنوان هزینه اضافی برای اجرای کار در نظر داشته باشد. برای اینکه بتوان کار را به نحو رضایت بخشی به اتمام رساند و حفاظت در مقابل آتش سوزی، سیل، انفجار و حوادث ناگوار دیگر از این قبیل که باعث زیانهای غیر قابل جبرانی می گردد را تامین نمود بایستی هر مورد پیش بینی شده به طور جداگانه به وسیله بیمه نامه ها تضمین گردد. و این نوع خسارات شامل یک تقسیم بندی کلی به نام «بیمه حوادث» نامیده می شود.

نوع و روش و مقدار بیمه ای که برای حفاظت یک پروژه ساختمانی لازم الاجراء می باشد در رابطه با هر پروژه و با توجه به خصوصیات و کیفیت آن متفاوت می باشد. نظر به اینکه اکثر تعهدات پیمانکار بعد از اتمام پروژه و تحویل قطعی آن به عهده کارفرما قرار می گیرد، کارفرما بایستی کاملا جوانب کار را قبلا بررسی نموده باشد. به همین دلیل معمولا برای کارهای ساختمانی بایستی از پیمانکار

خواسته شود تا پروژه را در مقابل خسارات مشخصی که مورد نظر است بیمه نماید، انواع مختلفی که در ارتباط با بیمه که در حین اجرای کار لازم است عبارتند از:

۱- بیمه نامه ای که پیمانکار خود را در مقابل حوادث ناشی از آن بیمه می کند که شامل چند قسمت می شود:

الف- حفاظت دارائی اش در مقابل آتش سوزی، صاعقه، رعد و برق، انفجار و غیره
ب- خسارت دیدن یا از بین رفتن وسائل کار چه در حین انجام کار و یا در حال سکون.

ج- دزدی و غارت اموال.

د- نادرستی کارمندان در اثر اختلاس و غیره

۲- بیمه ای که پیمانکار شخص ثالث را بیمه می نماید و آن شامل موارد ذیل است:

الف- بیمه تعهدات عمومی

ب- بیمه تعهدات پیمانکار

ج- بیمه اتومبیل و ماشین آلات سنگین

د- بیمه کارگران

۳- بیمه ای که کارفرما را از زیان ها محافظت می نماید شامل:

الف- قرارداد حفاظت کارفرما (صاحبکار)

ب- بیمه خسارت وارده به اموال کارفرما (صاحبکار)

بیمه نامه آتش سوزی استاندارد در کلیه کشورها مفاد آن تا حدودی یکنواخت و متحدالشکل می باشد و در آن حق بیمه، مشخصات مورد بیمه (جنس بیمه شده)، حدود تعهدات بیمه گر، شروع و خاتمه مدت اعتبار بیمه نامه، بی اعتبار شدن قرارداد و بالاخره تصفیه خسارت ذکر می گردد. بطور کلی خسارات ناشی از آتش سوزی به سه دسته تقسیم می شود:

۱- خسارت به بنای ساختمان

۲- خسارت به وسایل و اثاثیه داخل ساختمان

۳- خسارت به لوازم ثابت داخل ساختمان (تاسیسات آب و برق و از این قبیل)

به طور معمول در پروژه های ساختمانی در حین اجرای کار فقط بیمه خسارت به خود ساختمان مطرح می شود که شامل جبران خسارت وارده به ساختمان و ضمائم آن و سایر متعلقات مربوطه می باشد. تعیین نرخ بیمه آتش سوزی بستگی به محل مورد نظر و در دسترس بودن وسائل مبارزه با آتش

سوزی، نوع ساختمان و سایر موارد دارد و ملاک خسارت ارزش نقدی مورد بیمه در لحظه وقوع حادثه آتش سوزی می باشد. در خصوص بیمه مقاطعه کار با شرط جامع هم باید اذعان داشت با توجه به گستره بودن دامنه این نوع بیمه معمولاً وقتی از این نوع بیمه نامه استفاده می شود به هیچ نوع بیمه نامه دیگری احتیاج نیست. و این نوع بیمه نامه خود به دو صورت انجام می شود:

- ۱- بیمه نامه گزارشی: که خسارت ایجاد شده را طبق آخرین گزارش پیشرفت کار پرداخت می نماید.
- ۲- بیمه نامه قیمت تمام شده: که بر طبق هزینه کلی تمام شده با در نظر گرفتن کلیه تعهدات و بدهی ها در هر زمان مشخص تنظیم می گردد.

بر اساس این نوع بیمه نامه اگر چنانچه خسارت مالی به شخص بیمه شده وارد شود شرکت بیمه آن را جبران می نماید. و در این رابطه چنانچه بعد از اتمام کار برای مصالح باقیمانده و یا وسایل نصب شده اتفاقی پیش آید که باعث ضرر و زیان ناشی از تعهدات پیمانکار گردد شرکت بیمه با توجه به مفاد بیمه نامه آن را جبران می نماید. نظر به اینکه با توجه به قانون رفاہ کارگران و قانون کار که مسئولیت هرگونه خسارت و حوادث صنعتی و ساختمانی را به عهده کارفرما قرار داده است امکان دارد در اثر پیش آمد های ناگوار خسارات سنگین و غیر قابل پیش بینی به کارفرما وارد نماید و حتی در بعضی مواقع ثبات مالی او را به مخاطره اندازد، بیمه نامه رفاہ کارگران و تعهدات کارفرما به وجود آمد. و در این نوع بیمه نامه شرکت بیمه خسارت وارده به کارفرما را به نسبت حق بیمه ای که می پردازد در نظر می گیرد. و با توجه به این نوع بیمه کارگران و کارفرمایان هر دو در مقابل خسارات جانی و مالی بیمه می شوند.

در خصوص تعهدات پیمانکار هم باید گفت مسئولیت حسن اجرای کار، حفاظت از کار و شخص ثالث، مراقبت های لازم پیمانکار مسئولیت کامل حسن اجرای کارهای موضوع پیمان را طبق اسناد و مدارک پیمان بر عهده دارد. پیمانکار از روز تحویل کارگاه تا روز تحویل موقت عملیات موضوع پیمان، مسئول حفظ و نگهداری کارهای انجام شده، مصالح، تجهیزات، تاسیسات و بناهایی می باشد که زیر نظر و مراقبت او قرار دارد، و به همین منظور، اقدامات لازم را برای نگهداری و حفاظت آنها را باید به عمل آورد. پیمانکار در چارچوب مقررات و دستورالعمل های حفاظت فن و بهداشت کار مسئول خسارت های وارد شده به شخص ثالث در محوطه کارگاه است، و در هر حال، کارفرما در این مورد هیچ مسئولیتی ندارد. کارفرما و مهندس مشاور می توانند در صورت مشاهده عدم رعایت دستورالعمل های حفاظت فنی و بهداشت کار، دستور توقف بخشی از کار را که دارای ایمنی لازم

نیست تا برقراری ایمنی طبق دستورالعمل های یاد شده صادر نمایند. در این حالت پیمانکار حق مطالبه خسارت در اثر دستور توقف کار را ندارد. پیمانکار متعهد است که تدابیر لازم را برای جلوگیری از وارد شدن خسارت و آسیب به املاک مجاور اتخاذ نماید، و اگر در اثر سهل انگاری او خسارتی به املاک و تاسیسات مجاور یا محصول آنها وارد آید، پیمانکار مسئول جبران آن می باشد. پیمانکار متعهد است که عملیات اجرایی خود را طوری انجام دهد که راه عبور مناسبی در پیاده رو و سواره رو برای عبور و مرور رهگذران و وسایل نقلیه همواره باز بماند و مصالح خود را در جاهایی انبار نماید که موجب ناراحتی یا زحمت ساکنان اطراف، یا رهگذران نشود. در مواردی که اجرای کار ایجاب کند که قسمتی از سواره رو یا پیاده رو برای مدتی موقت و با اطلاع مهندس مشاور یا مهندس ناظر به طور کلی مسدود شود، پیمانکار باید با کسب مجوز لازم از شهرداری، عبور و مرور را با راههای انحرافی که مسیر آنها باید به تایید مهندس مشاور برسد، تامین کند. کارفرما نیز مساعدت لازم را برای تحصیل مجوزهای مورد نیاز به عمل می آورد. هرگاه پیمانکار برخلاف مفاد این بند رفتار کند، مسئول جبران خسارت های وارد شده می باشد. ماده ۲۱ قانون نظام معماری و ساختمانی معماران با اثر خود در هر زمینه ای به بیننده ایده ها و نظرات خود را ارائه می کنند آنان دارای مسئولیت بسیار سنگین در مورد ارائه مفاهیم و ادبیات معماری ارائه شده خود می باشند.

خداوند دنیا را با پدیده های مختلف آفریده و یک رمز و راز و نظم خاص در خلقت آنها موجود است که معماران در کلیه هنرها وظیفه دارند که این رسالت را به گونه ای منظم حفظ کنند و موجبات تخریب آنها نشوند زیرا ما می توانیم اثر خود را تخریب و بازسازی کنیم ولی خداوند جهان را برای یک بار آفریده است و غیر قابل برگشت است. انسان در فکر خود و در ذهن و تخیلات و یا رویاهای خود شکل و یا رویا و یا جسم و یا انسان و یا حیوان را به تصویر می کشد که این فضا را فقط و فقط خود آن شخص می داند و تنها اوست که چه نقشی آفریده و چه رویایی خلق نموده و چه معنایی در آن نهفته است اگر انسانی نتواند فضای ذهن خود را که در قالب تفکر و یا احساسی خاص به وجود آمده به تصویر خیال بکشد هیچ فرد دیگری قادر نخواهد بود و نمی تواند آن را درک کند. با توجه به این مورد میتوان به جرات گفت که تمامی هنرها و جود خود را از طریق ایجاد این گونه فضاها بدست می آورند. فضایی که هنرمند با نگرش خاص خود آن را خلق کرده است فقط با توصیف و علایم و تمثیل ها آن فضا برای شخص دیگر در رویا قابل حس و تجسم است.

بخش چهارم: بررسی مسئولیت های مدنی معماران

معماران با خلق آثار خود در هر هنر و زمینه ای جایگاهی برای آن تعریف می کنند برخی اوقات این جایگاه با محیط و قوانین مدنی مطابقت دارد و این تطابق باعث پذیرش اثر در آن جامعه می گردد و آن هنرمند را گرمی داشته و اثر او را جاودانه می پندارند. این معمار با دانسته های جامعه عجین بوده و در راستای خواسته ها و یافته های آن جامعه قدم برداشته که به تفسیری دیگر این هنرمند و معمار از تک روی و یا ابداع خوداری نموده و می نماید و برای جامعه هنری چندان مقبول نیست زیرا معماران هنرمندانی هستند که میبایست هنر خود را در قالب هنر و فرم و بستری پر بار که تا کنون وجود نداشته متبلور کنند باید فضایی بسازند که در رویای هر فردی قابل دیدن نباشد نه آن که الگو برداری از آثار و شاخصه های تعریف شده بنمایند. معماران و یا بطور کلی هنرمندان باید به تعهد اخلاقی خود عمل کنند تا بتوانند نسبت به خلق و یا آفریدن اثری بدیع در هر زمینه ای اقدام نمایند. زمانی که فرد با دیگری قرارداد می بندد اگر چنانچه معمار خطایی مرتکب شود از نظر مسئولیت مدنی باید جبران کند. مسئولیت معمار در مقابل مالک ناشی از قرارداد است اما تبع کار معمار به گونه ای است که ضمان ناشی از کار وی فراتر است از رابطه ی قراردادی، زیرا بنای احداث شده مدت ها باقی می ماند و دست به دست می گردد و ممکن است سبب بروز خسارت به مصرف کنندگان یا اشخاص دیگری شود که طرف قرارداد نبوده اند. در قانون نظام معماری مصوب ۱۳۵۲ تخلف از نظام معماری و طراحی ساختمان به عنوان تجاوز به قواعد اجتماعی پذیرفته شده است. به همین جهت شورای انتظامی سازمان نظام معماری و ساختمانی می تواند اعضای آن را به مجازات های انتظامی حداکثر تا ۳ سال محرومیت از کار محکوم کند و در صورت تکرار تخلف تا محرومیت کامل تشدید می شود. در عمل پیوستن مهندسين به این سازمان اجباری است، از جمله اینکه مؤسسان دولتی تنها به اعضای سازمان ارجاع کار می کنند. تبصره ۱ ماده ۶ قانون نظام معماری و طراحی بیان می دارد: «از تاریخی که وزارت مسکن و شهرسازی در هر محل اعلام خواهد نمود وزارتخانه ها و مؤسسات دولتی و یا شرکتهایی که دولت در آنها سهم می باشد علاوه بر رعایت مقررات طرحهای عمرانی فقط به اشخاص حقیقی یا حقوقی که پروانه اشتغال دریافت داشته و احراز عضویت سازمان مربوط را نموده باشند کار طراحی و اجرایی و نظارت در کارهای ساختمان و تأسیسات و معماری و شهرسازی ارجاع خواهند نمود.» همچنین در ماده ۱۶ آیین نامه اجرایی نظام مهندسی و کنترل ساختمان آمده است که: «مسئولیت صحت طراحی و محاسبه، اجرا، نظارت و نظایر آن به عهده مدیرعامل یا رئیس مؤسسه و در

مورد اشخاص موضوع ماده ۱۵ این آیین نامه به عهده مسئولان واحدهای فنی مربوط که دارای پروانه اشتغال شخص حقیقی بوده و به امضای آنها رسیده است خواهد بود و این مسئولیت قائم به شخص امضا کننده بوده و با تغییر سمت وی، ساقط نخواهد شد. همچنین امضای وی رافع مسئولیت مهندس طراح، محاسب و ناظر که در رشته مربوط امضا یا تعهد نظارت کرده اند نخواهد بود.»

در ماده ۱۵ قانون نظام طراحی و معماری بیان شده که: «هر گاه بر اثر عدم رعایت مقررات و اصول فنی یا به کار بردن مصالح نامناسب و غیر کافی و یا مسامحه و بی مبالاتی یا بی احتیاطی مهندسان محاسب، ناظر فنی، پیمانکاران و معماران و به طور کلی کسانی که مسئولیت صحت انجام ساختمان به عهده آنها محول است جرمی واقع شود مسئول مربوط بر حسب مورد طبق مقررات از لحاظ کیفی مورد تعقیب قرار خواهد گرفت.»

در نتیجه می توان گفت که، در موردی که معماری تعهد به ساختن بنایی می کند که مقاومت ویژه ای داشته باشد، تعهد او ناظر به نتیجه است. زیرا، در فن او دخالت عوامل خارجی و پنهانی کمتر راه دارد و به طور معمول می توان نسبت به حصول نتیجه مورد نظر اعتماد داشت. پس، اگر بنا خراب شود، معمار مقصر محسوب می شود مگر اینکه ثابت کند خرابی مربوط به کار او نبوده و آفات ناگهانی و احتراز ناپذیر سبب آن شده است.

نتیجه گیری

الزامی که برای هر شخص وجود دارد رعایت یکسری قوانین و مقررات است و بر این اساس اگر هر کس به دیگری ضرری وارد کند بایستی آن را جبران نماید که در فقه از آن به قاعده (لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام) تعبیر شده است. (در اسلام هیچ گونه ضرری توجیه نشده است). در مسئولیت مدنی موضوع بدین شیوه بیان شده است که هر کس در اثر و نتیجه بی احتیاطی، سهل انگاری و بطور کلی در اثر تقصیر، خسارتی به دیگری وارد کند مسئول جبران خسارت وارده می باشد. در هر مورد که شخص موظف به جبران خسارت دیگری است، می گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است. در تقصیرهای حرفه ای و شغلی نکته ی مهم در مفاد تعهدی که بر دوش دارند این است که این تعهد ناظر به فراهم آوردن نتیجه معین است و تعهد معمار تعهد به نتیجه است نه تعهد به وسیله، در موردی که معماری تعهد به ساختن بنایی می کند که مقاومت خاص و ویژه ای داشته باشد تعهد او، تعهد به نتیجه است، پس اگر بنا خراب شود معمار مقصر محسوب شده و باید از عهده خسارت به وجود آمده برآید. مگر اینکه ثابت کند که خرابی مربوط به کار او نبوده بلکه به علل خارجی یا همان فورس ماژور بوده که در این صورت از مسئولیت بری می شود.

منابع و مأخذ

۱. امامی، سید حسین، حقوق مدنی، جلد اول، کتابفروشی اسلامیہ، چاپ دہم، ۱۳۹۰
۲. بادینی، حسن، فلسفہ مسؤولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴
۳. بازگیر، یدالله، مسؤولیت مدنی، تهران، مجلد، چاپ نهم، ۱۳۹۲
۴. کاتوزیان، ناصر، وقایع حقوقی - مسؤولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ پنجم، ۱۳۹۰
۵. موسویان، محمد رضا، آشنایی با اصول مدیریت ساختمان و کارگاہ، تهران، آذرخش، چاپ سوم، ۱۳۸۶
۶. امامی، سید حسین، حقوق مدنی، جلد اول، کتابفروشی اسلامیہ، چاپ ہشتم، ۱۳۷۰

پژوہ گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
رتال جامع علوم انسانی

۲۷۷

